

Kettőscsillagok távcsővégen V.

Nagy pontosságú kettőscsillag-megfigyelések

Amatőrcsillagászok vagyunk, a Meteor olvasóinak többsége főként kedves időtöltésként, az égbolt lenyűgöző szépsége miatt űzi ezt a hobbit. Rendjén is van ez így, hiszen egy derült estén valóban csodálatosak azok az égi tűnemények, melyeket távcsőünkön keresztül megsejlemlélhetünk. Azonban bizonyára sokak számára elérkezett az a pont, amikor a hobbi kicsit többé vált egyfajta élvezeti időtöltésnél és elgondolkodott azon, hogy bizonyos ágaiban – lehetőségeihez mérten – magasabb szintre emelje tudását. Önképző optikusok, precíz mechanikusok, ügyeskező rajzművészek és fotonokat gyűjtő művészek egész hada emeli csapatunk fényét. Valóban remek a gárda és egyre csak jobb és jobb lesz, magam is folyamatosan elámulok, hogy némely területeket lehet tovább fokozni.

Az igazán látványos, szinte azonnali eredményeket felmutató észlelési területek mellett akadnak olyanok is, amelyek kezdetben száraznak tűnhetnek, ezek azok, amelyek az adatgyűjtésre helyezik a fő hangsúlyt. Mit is jelent pár megbecsült fényességadat? Semmit, ha nem vagyunk kitartóak és végezzük megfigyeléseinket akár hosszú hónapokig. Talán ez, a kezdetekben egyáltalán nem látványos feladat miatt választanak sokak olyan észlelési területeket, amelyek hamar kézzelfogható és másoknak megmutatható eredménnyel szolgálnak. Pedig mérni jó és érdemes.

Havonta megjelenő csillagászati folyóiratunkban láthatóan a változócsillagok azok, amelyek töretlenül képesek új és új embereket megmozgatni, azonban minden észlelési területen végezhetünk komoly méréseket. A kettőscsillagokkal is ez a helyzet.

Eddigi cikksorozatunkban kitértünk több vizuális észlelési technikára, amelyek gyakorlással igen nagymértékben pontosíthatóak, azonban a hibahatár még így jelentős

Az 1830-ban alapított US Naval Observatory emblémája marad. Ebben a cikkben arról olvashatunk, hogyan lehetséges egy kettőscsillag észlelést oly mértékben pontosítani, amely akár katalógusszintű adatokkal is szolgálhat.

A kettőscsillagoknak két fő paramétere van. A tagok közötti szögtávolság (szeparáció, separation – SEP) és a tagok főcsillaghoz viszonyított elhelyezkedése, azzal bezárt szöge (pozíciószög, position angle – PA). Azonban e két fő paraméter mellett más fontos adatot is lényeges feljegyeznünk. Ilyen például a tagok fényessége (vajon változik-e az évek során?) vagy a tagok koordinátái (sajátmozgás, esetleg hibás katalógusadatok?). Sorozatunk előző részében már megismerkedtünk a Washington Double Star Catalogue felépítésével, az egyes oszlopok jelentésével. A továbbiakban egy olyan módszer bemutatása következik, amely ezen paraméterek többségét képes visszaadni. Természetesen mindenki, aki szeretne kettőscsillagok mérésével foglalkozni, megtalálja a számára megfelelő metódust, itt most az általam is használt – és bevált – módszerről lesz szó. Egyedül a csillagok fényességének becslése marad ki ebből a cikkből, de a fotometriáról már többen írtak remek összefoglalókat, érdemes ezeket megkeresni.

Ahhoz, hogy pontos adatokat kapjunk, a vizuális észlelések helyett a fotografikus megfigyelések felé kell fordulnunk, mely során az általunk készített képeken a csillagok helyzete alapján végzünk számításokat.

Az asztrometria a csillagászat egyik leg-
régebbi ága, feladata az égbolton látható
égitestek helyzetének meghatározása. A csil-
lagászat tudományának kezdetén ez szabad
szemmel történt, majd a műszerek fejlődé-
sével egyre pontosabb leírások születtek, a
távcsövek és a fotólemezek, majd a digitális
technika ötvözésével az addigiaknál jóval
pontosabb katalógusokat hoztak létre. Az
első és legfontosabb dolgunk a megfele-
lő katalógus(ok) beszerzése. Természetesen
több katalógust is választhatunk:

- GSC (Guide Star Catalog): A teljes égbol-
tot lefedő optikai felmérés eredménye, három
verziója van. Az első a GSC I, amely körülbe-
lül 19 millió csillagot tartalmaz 6 és 15 mag-
nitúdó között, ezt főleg a Hubble Űrtávcső
célpontválasztásához használták. A másik
verzió a GSC II, melynek felbontása már 1
ívmásodperc és közel 2 milliárd csillag pozí-
cióját írja le. A harmadik a GSPC-I, melyet
főleg fotometriához használhatunk.

- 2MASS (Two Micron All Sky Survey): Két
robottávcső által 1997 és 2001 között elvég-
zett, a teljes égbolton közeli infravörös tar-
tományban feltérképező program. Az egyik
távcső az Egyesült Államok Arizona álla-
mában (Whipple Observatórium, Mt. Hop-
kins), míg a másik Chilében, a Cerro Tololón
található. Ez a két műszer összesen 4 121 439
képet készített, ezekből állt össze 2003-ra
a közel 491 millió pontot számláló lista. A
katalógus pontossága 0,5 ívmásodperc.

- USNO-B1.0 (United States Naval Obser-
vatory): 7435 Schmidt-lemez elemzésével
készült, kicsivel több, mint 1 milliárd csilla-
got tartalmaz. Ennek utóda a:

- NOMAD (Naval Observatory Merged
Astrometric Dataset): Egy olyan katalógus,
mely a legfontosabb égboltfelmérő progra-
mok által generált információt egyesíti. A
következő mérések eredményeit összesítve
hozták létre: Hipparcos, Tycho-2, UCAC-2
and USNO-B1.0 katalógusok, illetve hozzá-
adták a 2MASS katalógus fotometriai adatait
is. Így jelenleg ez a legrészletesebb asztro-
metriai összefoglaló.

Következő feladatunk annak a szoftvernek
a beszerzése, amely a fent említett kata-

lógusokat használva képes meghatározni
a fényképünkön található csillagok pontos
pozícióját. Számos ilyen szoftver létezik, még
a méltán népszerű Guide is tartalmaz egy
beépített asztrometriai részt. Operációs rend-
szerünk (Linux, Unix, Microsoft) nagyban
meghatározza, hogy milyen programokat
használhatunk. Ebben a cikkben az általam is
használt Astrometry.net csomagot mutatom
be, amely gyorsaságával és pontosságával
nagyban megkönnyíti munkánkat.

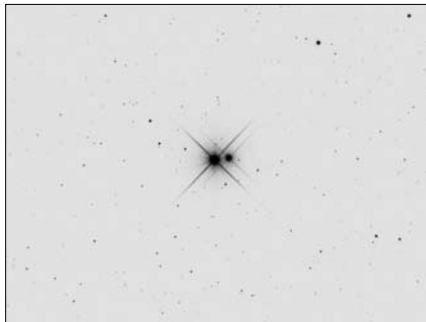
Asztrometriai mérések az Astrometry.net szoftvercsomaggal

Az Astrometry.net csapatának tagjai több
neves egyetemen dolgoznak, a projekt két
vezetője David W. Hogg (New York Egye-
tem) és Dustin Lang (korábban Princeton
Egyetem, jelenleg Carnegie Mellon Egyetem,
Pittsburgh), a többi csapattag a Caltech, Ber-
keley, Harvard stb. egyetemeken kutat. Érde-
kességképpen még a Google alkalmazottai
között is volt olyan fejlesztő, aki munkájával
besegített a projektbe.

A szoftver eredetileg Linux és Unix ope-
rációs rendszerekre lett megírva, de Linux
emulátorral (pl. Cygwin) használható Micro-
soft Windows alatt is. Telepítése kis munkát
igényel, de a jól megírt dokumentáció igen
sokat segít, a tévedés kizárva.

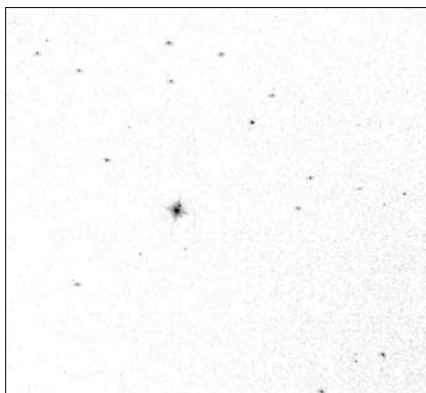
Kifejezetten nagy segítség, hogy a fejlesztők
elérhetővé teszik az általuk, az asztrometriai
szoftverük számára megformázott katalógus-
okat. Ez régebben az USNO katalógus
volt, jelenleg egy átdolgozott 2MASS, illetve
Tycho-2 (a nagy égterületet lefedő képek
számára) katalógust tölthetünk le. Ezen adat-
halmazok mérete kifejezetten nagy, és nincs
is szükség minden lépték letöltésére. Jelenleg
20 léptékre (index fájlok) van felosztva a
katalógus, ezek mindegyike segédpontokat
tartalmaz, melyek a képek feldolgozását segí-
tik. A segédjelölések átmérője 2 és 2000 ívperc
közötti, így csak az általunk készített képek
mérete határozza meg azt, hogy milyen
részletességű katalógusra van szükségünk.
Tegyük fel, hogy képünk körülbelül egyfokos
területet fed le, így a segédjelölések mérete

6 és 60 ívperc közötti kell hogy legyen, így elegendő csak 7 indexfájlt letöltenünk. Ezek mérete még így is több gigabájt, ami igen sok, főleg, ha tudjuk, hogy ezek csak szövegfájlok. Nincs is értelme letöltenünk a teljes katalógust (körülbelül 26 GB), ez csak nagymértékben lelassítaná a képek feldolgozását, de a végeredmény ugyanaz maradna.

Az Albireo Ábrahám Tamás lenyűgöző felvételén. A nagy diffrakciós tuskék miatt nehéz feldolgozni a képet

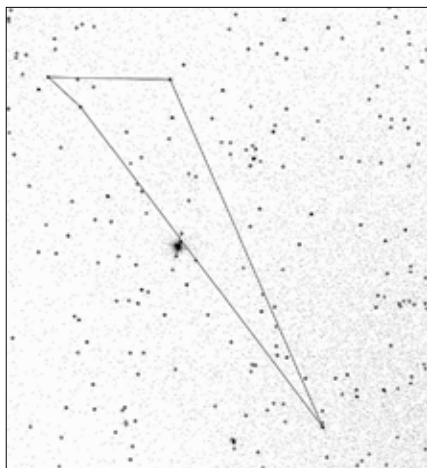
Ha sikerült a szofver telepítése, máris neki láthatunk képeink asztrometriai feldolgozásához. Igen ám, de milyen képeket lehet feldolgozni? Alább két felvételt mutatunk be, az elsőt Ábrahám Tamás észlelőnk készítette az igen látványos Albireóról. A másodikat Farkas Ernő készítette az STF 938 párosáról és annak csillagkörnyezetéről. Ábrahám Tamás lenyűgöző képe kevésbé alkalmas

Farkas Ernő felvétele az STF 938 párosáról, kifejezetten asztrometriai felhasználásra készült

asztrometriára, többszöri próbálkozásra sem sikerült feldolgozni, míg Farkas Ernő felvételét első alkalommal kiértékelte az asztrometriai program. Ha valaki adatokat szeretne gyűjteni, akkor nem a szépség kell, hogy motiválja, hanem a csillagokkal teli kép minél könnyebb feldolgozhatósága.

A továbbiakban Farkas Ernő felvételén keresztül mutatjuk be, hogyan is folyik egy kép kiértékelése. Első körben a szoftver megkeresi a látómezőben lévő csillagokat, és ezekről készít egy listát, mely tartalmazza ezen pontok képen lévő x , y koordinátáját. Egy speciális algoritlussal és a katalógusokban rögzített segédjelölések felhasználásával a program megállapítja a kép tájolását, a középpont koordinátáját és az égtérület méretét. Itt mutatkozik meg az Astrometry.net egyik nagy erőssége: a képeket igen gyorsan feldolgozza. Átlagosan fél percre van szükség a képeken látszó csillagok helyzetének meghatározásához. Ez természetesen nőhet, ha nagyméretű fájlokkal dolgozunk, illetve ha nagyon sok csillag található a látómezőben.

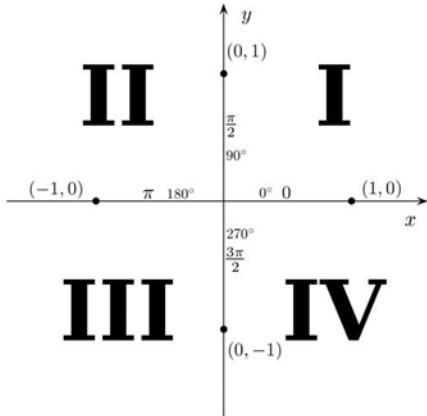
Farkas Ernő STF 938 párosáról készített képe feldolgozott állapotban, bejelölve a kiértékeléshez használt segédjelöléseket

Ha sikerült megtalálni, hova is „néz” a képünk, a megtalált csillagok pozíciói rögzítésre kerülnek két külön fájlba. Az egyik a már említett x, y koordinátákat tartalmazza,

WDS	Név	Év	SEP	PA	RA-A	DEC-A	RA-B	DEC-B
06348+0734	STF 938	2000	11.0	209	06:34:46.33	+07:34:21.0	-	-
06348+0734	STF 938	2012	10.3	209.2	06:34:46.31	+07:34:19.85	06:34:45.97	+07:34:10.86

Farkas Ernő STF 938 felvételéből kinyert adatok, összehasonlítva a WDS adataival

ezek természetesen pixelben vannak megadva. Ha másik fájl ezen pontok fokban megadott pozícióit adja vissza, melyből könnyedén tudunk rektaszcenzió és deklináció koordinátákat generálni. Minden adott, hogy a képünkön lévő kettőscsillag tagjainak helyzetét meghatározzuk.

Koordináta-rendszer, melynek 0,0 pontjába helyezzük a főcsillagot

Ezek a fájlok általában több ezer sort tartalmaznak, melyeket szűkíteniük kell. Az Astrometry.net egy „FLUX” értéket (250 és 1 között) párosít minden fényponthoz, ezt lényegében egy intenzitásértéknek vehetjük (nem fotometriai adat!). Mivel a képünkön még a durva zajt is képes csillagként felismerni a szoftver, így ezt a „fényességadatot” szűrniük kell. A program fejlesztőivel történt eszmecsere alapján 5-nek vehetjük azt az értéket, amely alatt nem tekinthetjük csillagnak a talált fénypöttyöt. Ezzel máris töredékére csökkent listánk.

Mivel ismert az egyes beazonosított csillagok pixel koordinátája, visszakereshető a másik koordináta fájlból a fokban megadott pozíció. Ha ismerjük a koordinátákat, ezek felhasználásával könnyen kiszámítható a szögtávolság paramétere:

$$SEP = \arccos(\sin(\delta_1) \cdot \sin(\delta_2) + \cos(\delta_1) \cdot \cos(\delta_2) \cdot \cos(\alpha_1 - \alpha_2))$$

α_1 – A főcsillag RA koordinátája fokban megadva
 δ_1 – A főcsillag DEC koordinátája fokban megadva
 α_2 – A társcsillag RA koordinátája fokban megadva
 δ_2 – A társcsillag DEC koordinátája fokban megadva

A pozíciószög már sokkal nehezebb dolog. A már középiskolában is megtanult szögfüggvények ugyanis csak 180 fokig számolnak. Rovatunk terjedelme nem engedi meg, hogy hosszabb programsorokat közöljünk, de aki kicsit is járatos a matematikában és a programozás terén, az bizonyára talál rá megoldást. Sinus és cosinus függvények felhasználásával ki tudjuk számolni, hogy a pixelx, pixely koordináta rendszerünkben P1(x1,y1) és P2(x2,y2) pontok által felrajzolt egyenes milyen szöget zár be a valós égtájjakkal. Utóbbiakat az Astrometry.net ugyancsak megadja, hiszen képünk feldolgozása során nem csak a fotó égtájak szerinti elfordulását mutatja meg, de ebből az északi és keleti (nyugati) irányok is ismertté válnak. Amennyiben valaki szeretne olyan scriptet, programot alkotni, amely a pozíciószöget is számolja, egészen nyugodtan keressen fel, szívesen megosztom az általam használt metódust.

Ha kiszámoltuk a két fő paramétert, lényegében készen is vagyunk. A fenti táblázatban látható, hogy milyen adatokat sikerült kinyerni Farkas Ernő felvételéből. Összehasonlításképpen a WDS ide vonatkozó sorát is feltüntettük. Érdekes megfigyelni, hogy a WDS adata már 12 éves, és ha nem is sok, de van különbség a régi és az általunk mért között.

A WDS több ezer olyan kettőscsillagot tartalmaz, amelyek már évek óta nem voltak mérve, sőt igen sok, évtizedek óta nem mért csillagpárt is találhatunk. Ezért érdemes lenne ezen rendszerek paramétereit megmérni, mely a kettőscsillag rovat és szakcsoport egyik fő célkitűzése.

Mindenkinek derült eget kívánok!

Szklanár Tamás